

ДЭФІНІЦЫЙНАЯ ХАРАКТАРЫЗАЦЫЯ Ў БЕЛАРУСКІХ РЭЕСТРАВЫХ СЛОЎНІКАХ ЛІНГВІСТЫЧНЫХ ТЭРМІНАЎ

DEFINITION CHARACTERIZATION OF LINGUISTIC TERMS IN BELARUSIAN REGISTER DICTIONARIES

Д. В. Дзятко,
*кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
загадчык кафедры мовазнаўства
і лінгвадыдактыкі Беларускага
дзяржаўнага педагагічнага
ўніверсітэта імя Максіма Танка*

D. Dzyatko,
*PhD in Philology, Associate Professor,
Head of the Department of Linguistics
and Linguodidactics, Belarusian
State Pedagogical University
named after Maxim Tank*

Паступіў у рэдакцыю 18.10.21.

Received on 18.10.21.

Артыкул прысвечаны вывучэнню структурна-зместавых асаблівасцей дэфініцый у тэрміналагічных слоўніках па лінгвістыцы. Вылучаюцца і сістэматызуюцца характарызаторы – фрагменты дэфініцыі, якія ўдакладняюць і канкрэтызуюць намінатары – іх сутнасныя, генетычныя, функцыянальныя і іншыя асаблівасці. Даследуюцца дыстынктыўныя (у тым ліку дэскрыптыўныя, прагматычныя, дамітыўныя, арыгатыўныя), кампанатыўныя, катэнатыўныя і інклюзіўныя характарызаторы. Аб'ектам вывучэння з'яўляюцца тэрмінаграфічныя выданні (аўтаномныя і інкарпараваныя), укладзеныя ў перыяд з 1967 да 1984 г. і апублікаваныя як у Беларусі, так і за яе межамі. Агульная колькасць прааналізаваных слоўнікавых артыкулаў – 4551. Метады даследавання – апісальны метады сінхроннага аналізу, параўнальна-супастаўляльны метады і асобныя прыёмы кампанентнага аналізу.

Ключавыя словы: беларуская лексікаграфія, тэрмінаграфія, тэрміналагічны слоўнік, гісторыя тэрмінаграфіі, слоўнік-рэестр, слоўнікавы артыкул, структура слоўніка, дэфініцыя, характарызатор.

The article is devoted to studying the structural-content features of definitions in terminological dictionaries in linguistics. It singles out and systematizes the characterizers - definitions fragments that specify and concretize the nominators – their essential, genetic, functional and other features. It studies the distinctive (including descriptive, pragmatic, domitive, arrogative), componative, cotenative and inclusive characterizers. The object of the research is terminological publications (autonomous and incorporated) compiled during the period from 1967 to 1984 and published both in Belarus and abroad. The total amount of the analyzed dictionary articles is 4551. Methods of research are descriptive method of synchronic analysis, comparative-contrastive method and separate methods of component analysis.

Keywords: Belarusian lexicography, terminography, terminological dictionary, history of terminography, register dictionary, dictionare article, dictionary structure, definition, characterizer.

Дэфініраванне тэрмінаў цесна звязана з мадэляваннем тэрмінасістэмы. Прынята лічыць, што азначэнні павінны ў некаторым сэнсе адлюстроўваць сістэму паняццяў. Калі адпаведныя азначэнні ўжо існуюць, то адносіны ўнутры сістэмы могуць вызначацца шляхам аналізу характарыстык кожнага паняцця, уключанага ў адпаведнае азначэнне. Працэсы мадэлявання тэрмінасістэмы і адлюстравання структуры сістэмы паняццяў, а таксама стварэння дэфініцый паняццяў з'яўляюцца паўтаральнымі і часта патрабуюць паўтарэння адных і тых жа стандартных аперацый [1, с. 21].

Трыдыцыйна **дэфініцыяй** (ад лац. *definition*) лічыцца фрагмент слоўнікавага артыкула, слоўнікавае азначэнне, якое тлумачыць значэнне тэрміна шляхам называння або пералічэння яго істотных прымет і ўяўляе сабой адносіны эквівалентнасці, што складаюцца з азначанага паняцця (дэфініендум – лац. *definiendum*) і азначальнага па-

няцця (дэфініенс – лац. *definiens*). Аднак і само «цела» дэфініцыі не з'яўляецца аднародным – у ім можна вылучыць два асноўныя канстытуцыйныя фрагменты, якія адрозніваюцца паводле структуры і функцыянальных асаблівасцей:

1) **намінатар** – фрагмент дэфініцыі, з дапамогай якога называецца дэфініендум:

маюскульы – [літары]¹, якія маюць вялікі абрыс <...> і інш. [СМПА-1984];

2) **характарызатор** – фрагмент дэфініцыі, які ўдакладняе і канкрэтызуе намінатар – яго сутнасныя, генетычныя, функцыянальныя і інш. асаблівасці:

• *амонімы* – словы, [якія аднолькава гучаць, але маюць розныя значэнні]; *празаізмы* – сло-

¹ Тут і далей прамыя дужкі з перакладзінкай («{» і «}») служаць для вылучэння межаў зон інфармацыі ў структуры слоўнікавага артыкула, а таксама для засяроджвання ўвагі на пэўных элементах слоўніка.

вы, звароты і тыпы словазлучэнняў, [характэрныя для мовы дзелавой, навуковай і г. д.];

- *ідыяграма* – пісьмовы знак, [які адпавядае не гуку мовы, а цэламу слову ці марфеме] [СМПА-1984] і інш.

Мэта гэтага даследавання – на матэрыяле рэестравай лінгвістычнай тэрмінаграфіі вывучыць спосабы канструявання дэфініцый і распрацаваць фрагмент іх структурна-функцыянальнай тыпалогіі.

Класіфікацыя характарызатараў мэтазгодная ў трох напрамках – *фармальна семантычным, семантычна-граматычным, функцыянальным*, аднак, на наш погляд, метадалагічна найбольш апраўданым будзе з’яўляцца сінтэзаваны падыход, які аб’яднае ўсе пералічаныя напрамкі.

Паводле **фармальна-семантычных асаблівасцей** можна адрозніць чатыры тыпы характарызатараў – *дыстынктыўныя, кампанатыўныя, катэматыўныя, інклюзіўныя*.

Дыстынктыўныя характарызатары (лац. *distincta* ‘выразны’) у фармальна-семантычным плане вызначаюцца выразнай структурай і пры тэрмінаграфічным аналізе лёгка вычляняюцца ў складзе дэфініцыі (нярэдка афармляюцца з дапамогай злучальных слоў):

- *коранеізаляцыйныя мовы* – 1) мовы, [якія не маюць афіксаў] <...>; ідыялект – сукупнасць асаблівасцей, [якая характарызуе мову асобных індывідуумаў] <...>;
- *індаеўрапейскія* – раздзел параўнальна-гістарычнага мовазнаўства, [які вывучае індаеўрапейскія мовы] <...> і інш. [СМПА-1984].

Да дыстынктыўных адносяцца **дэскрыптыўныя, прагматычныя, дамітыўныя і арыгатыўныя** характарызатары.

Дэскрыптыўныя характарызатары (лац. *describere* ‘апісваць’) удакладняюць намінартар шляхам яго апісальнай інтэрпрэтацыі.

Пры дэскрыптыўнай характарызацыі на першы план выносяцца адзнакі аб’екта, які з’яўляецца намінартарам, а яго функцыянальныя асаблівасці малаістотныя:

- *інкарпаратыўныя мовы* <...> – разнавіднасць моў, [у якіх усе граматычныя значэнні перадаюцца ў саставе слова паслядоўнасцю марфем] <...>;
- *кантамінацыя* – узаемадзеянне моўных адзінак, [у выніку якога ўзнікае новая моўная адзінка] <...>;
- *метамова* – мова, [сродкамі якой праводзіцца апісанне структурных або семантычных уласцівасцей другой мовы] <...> і інш. [СМПА-1984].

Прагматычныя характарызатары (гр. *pragmata* ‘справа, дзеянне’) удакладняюць намінартар праз указанне на яго функцыянальныя асаблівасці:

- *вусная мова* – форма існавання мовы, [супрацьпастаўленая пісьмовай мове] <...>;

- *знакавая тэорыя мовы* – канцэпцыя, [якая разглядае мову як адну са знакавых сістэм] <...>;
- *унутраная лінгвістыка* – галіна мовазнаўства, [што вывучае ўласна мову] <...> і інш. [СМПА-1984].

Увогуле ў лінгвістычнай тэрмінаграфіі некаторыя дэскрыптыўныя характарызатары па фармальных і семантычных паказчыках могуць набліжацца да прагматычных: **складовае пісьмо** – *сістэма фанетычнага пісьма*, [пры якой паасобныя знакі абазначаюць цэлыя склады] <...> [Юрэвіч]; **слабае кіраванне** – *кіраванне*, [пры якім няма абавязковай сувязі паміж кіруемым і кіруючым словамі, чаму кіруемае слова можа спалучацца з рознымі кіруючымі словамі] <...> [Юрэвіч]; **словаўтварэнне** – *раздзел мовазнаўства*, [у якім вывучаюцца спосабы і сродкі ўтварэння новых слоў, а таксама іх будова (структура)] <...> [Старычонок] і інш. Аднак у гэтых дэфініцыях працэсуальныя кампаненты (*знакі абазначаюць, няма сувязі, можа спалучацца, у якім вывучаюцца*) не адносяцца напрамую да намінартараў, а толькі дапамагаюць апісаць іх значэнне, параўн., напрыклад: ***словаўтварэнне** – *раздзел мовазнаўства*, [які вывучае спосабы і сродкі ўтварэння новых слоў, а таксама іх будову (структуру)]¹ або: ***словаўтварэнне** – *раздзел мовазнаўства*, [які вывучаецца дэрываталагамі].

Паводле **семантычна-граматычных асаблівасцей** у дэфініцыях тэрміналагічных слоўнікаў адрозніваюцца два тыпы прагматычных характарызатараў – **актыўны і пасіўны**.

Актыўны характарызатар вызначае пэўны працэс, дзеянне, якое выконваецца намінартарам:

- *карэляцыя гукі* – сувязь, [якая вызначае залежнасць дзвюх і больш адзінак мовы] <...>;
- *ларынгальная тэорыя* – гіпотэза, [якая тлумачыць рад з’яў фаналогіі індаеўрапейскіх моў] <...>;
- *граматыка фармальная* – <...> 2) абстрактны «механізм», [які дазваляе з дапамогай адволькавай працэдуры атрымліваць правільныя тэксты дадзенай мовы разам з апісаннем іх структуры] <...> і інш. [СМПА-1984].

Пасіўны характарызатар вызначае працэс, дзеянне, якое ўспрымаецца намінартарам, г. зн. дзеянне, накіраванае «ўнутр» намінартара:

- *сінтагма* – словазлучэнне, [якое аб’яднана сінтаксічнай сувяззю] <...>;
- *аказіяналізм* – слова ці словазлучэнне, [выкарыстанае толькі адзін раз] <...>;
- *гаворка* – сукупнасць дыялектаў, [аб’яднаных агульнымі прыкметамі] <...>;
- *палімпсэст* – старажытны рукапіс, [зроблены на пісьмым матэрыяле] <...> і інш. [СМПА-1984].

¹ Тут і далей астэрыскам («*») абазначаецца рэканструяваная частка слоўнікавага артыкула.

Дамітыўныя характарызатары (грэч. *domi* 'структура') – вызначаюць намінатар з пункту гледжання яго канструкцыйных характарыстык:

- *кансанантнае пісьмо* – сістэма пісьма, [якая складаецца з літар] <...>;
- *калька ў мовазнаўстве* – слова або выслоўе, [створанае з моўных элементаў, але на ўзор іншамоўных слоў і выслоўяў] <...> [СМПА-1984].

Арыгатыўныя характарызатары (лац. *origo* 'паходжанне') вызначаюць намінатар з пазіцыі генетычных характарыстык паняцця, якое ён называе:

- *«Новы алфавіт»* – уніфікаваны алфавіт моў народаў СССР (галоўным чынам цюркамоўных), [створаны на аснове лацінскай графікі] <...>;
- *арамэйскае пісьмо* – від кансанантнага пісьма, [якое ўзнікла ў пачатку I тысячагоддзя да н. э. на аснове фінікійскага пісьма ў арамеяў] <...>;
- *варварызмы* – словы ці словазлучэнні, [якія запазычаны з чужой мовы і ўспрымаюцца як іншамоўныя] <...>;
- *дыялектызмы* – словы або выразы ў літ. мове, [узятыя з якога-небудзь дыялекту] <...>;
- *копчае пісьмо* – літарнае пісьмо, [якое стварылі егіпцяне ў II–III ст. н. э.] <...> [СМПА-1984].

Дэфініцыі з арыгатыўнымі характарызатарамі мала пашыраны ў сучаснай тэрмінаграфіі, у адрозненне, напрыклад, ад старабеларускіх слоўнікаў, дзе этымалагічнае гласіраванне было шырока распаўсюджана: *катихісіс слово есть греческого языка, сказует же ся на словенскую рѣчь оглашение или гласомъ учение* [2, с. 521].

Кампанатыўныя (лац. *compro* 'будаваць'), або *ўбудаваныя, характарызатары* ў фармальна-семантычным плане ўтвараюць з намінатарам адзінае цэлае і вычляняюцца толькі з дапамогай лагічна-граматычных аперацый. У тэрмінаграфіі яны могуць афармляцца з дапамогай канструкцый з *мэтай, за кошт, у выглядзе, у выніку, з пункту гледжання, як* (= у якасці), *у адпаведнасці з, ва ўмовах* і пад.:

ІЗАМАРФІЗМ МОЎНЫХ ПЛАНАЎ, паралелізм у арганізацыі гукавога і сэнсавага аспекта мовы <...>

ЛІТАРА, пісьмовы або друкаваны знак у складзе алфавіта <...>

Дэфініцыі ў гэтых слоўнікавых артыкулах лагічна могуць быць трансфармаваны, напрыклад, наступным чынам:

*ІЗАМАРФІЗМ МОЎНЫХ ПЛАНАЎ, паралелізм [, які заключаецца] у арганізацыі гукавога і сэнсавага аспекта мовы <...>

*ЛІТАРА, пісьмовы або друкаваны знак [, які знаходзіцца] у складзе алфавіта <...>.

Іншымі словамі, кампаненты дэфініцый *паралелізм і пісьмовы або друкаваны знак з'яўляюцца намінатарамі, а кампаненты ў арганізацыі гукавога і сэнсавага аспекта мовы і ў складзе алфавіта* – характарызатарамі.

У рэестравай тэрмінаграфіі кампанатыўныя характарызатары дастаткова пашыраны:

- *дэфіс, злучок* – знак [у выглядзе кароткай гарызантальнай рысы] <...>;
- *крыптаграфія* – сістэма змянення пісьма [з мэтай зрабіць тэкст незразумелым для іншых] <...>;
- *пурызм* – імкненне [да ачышчэння літаратурнай мовы ад іншамоўных запазычанняў, неалагізмаў] <...>;
- *тбільда* – дыякрытычны знак [у выглядзе хвалістай рысачкі] <...> і інш. [СМПА-1984].

Катэнатыўная характарызацыя (лац. *catena* 'ланцужок') вызначаецца ўскладненасцю характарызацыйнай формы, якая дасягаецца за кошт далучэння перыферыяных канструкцый па схеме:

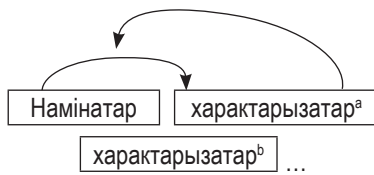

Выкарыстанне катэнатыўных характарызатараў абумоўлена імкненнем аўтараў упісаць у межы дэфініцый адразу некалькі думак. Так, у слоўнікавым артыкуле *знешняя лінгвістыка, экстралінгвістыка* – *галіна мовазнаўства, што вывучае сукупнасць этнічных, гіст., сац., геагр. і інш. фактараў, звязаных з развіццём мовы* <...> [СМПА-1984] кампанент *галіна мовазнаўства* – намінатар, *што вывучае сукупнасць этнічных, гіст., сац., геагр. і інш. фактараў* – першасны характарызатар, які развівае намінатар, кампанент *звязаных з развіццём мовы* – другасны характарызатар, за кошт якога развіваецца першасны характарызатар.

У слоўнікавым артыкуле *інтэрлінгвістыка* – *раздзел мовазнаўства, які вывучае праблемы, якія ўзнікаюць у сувязі са стварэннем дапаможных моў* <...> [СМПА-1984] кампанент *раздзел мовазнаўства* з'яўляецца намінатарам, кампанент *які вывучае праблемы* – першасным характарызатарам, кампанент *якія ўзнікаюць у сувязі са стварэннем дапаможных моў* – другасным характарызатарам, які адносіцца да першаснага характарызатара.

Інклюзіўная характарызацыя (лац. *inclusio* 'ўключэнне') вызначаецца ўскладненасцю фор-

мы, якая дасягаецца за кошт далучэння перыферычных канструкцый па схеме:

Пры інклюзіўнай характарызацыі перыферычны характарызатар развівае адзінства намінара і першаснага характарызатара:

ПРАСТАМОЎЕ, *слова*, *выраза*
з стылістычным значэннем, якія не
ўваходзяць у літ. мову <...>

Так, кампанент дэфініцыі з *стылістычным значэннем* характарызуе адзін з аднародных намінараў (*выраза*), а кампанент *якія не ўваходзяць у літ. мову* развівае адзінства намінараў і першаснага характарызатара.

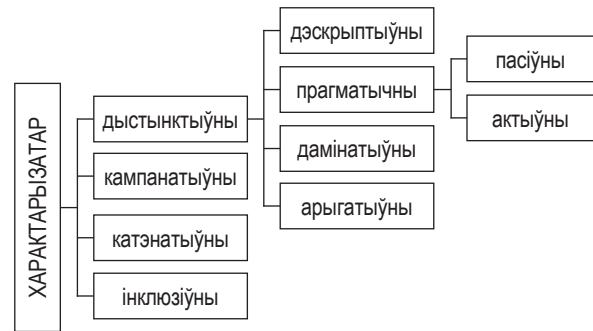
Другасны характарызатар (^b) можа аддзяляцца ад адзінства намінара і першаснага характарызатара (^a) не толькі з дапамогай коскі, але і іншых пунктуацыйных знакаў, напрыклад, кропкай з коскай: *руны і рунічныя алфавіты – літары алфавіта, [якія выразаны на дрэве,]^a [выкарыстоўваліся скандынаўскімі і інш. германскім народам]^b <...>* [СМПА-1984].

У асобных дэфініцыях могуць спалучацца рысы інклюзіўнай і кампанатываўнай характарызацыі, калі першасны характарызатар фармальна не адзелены ад намінара: *угарыцкае пісьмо – кансанантнае пісьмо [з клінападобных рысак з дабаўленнем 3 складовых знакаў,]^a [якое выкарыстоўвалася ў Угарыце да XIII ст. да н. э.]^b <...>* [СМПА-1984] (параўн.: *кансанантнае пісьмо *[, якое складаецца з клінападобных рысак з дабаўленнем 3 складовых знакаў <...>*).

Зразумела, што тыпалагізацыя характарызатараў у дэфініцыях з катэнаціўнай і інклюзіўнай характарызацыяй некалькі ўскладнена спецыфікай дэфініцыйных канструкцый. Сама форма дэфініцый у шэрагу выпадкаў таксама з'яўляецца непажаданай, паколькі абцяжарвае яе ўспрыняцце карыстальнікам.

Такім чынам, характарызацыя ў дэфініцыях рэестравых слоўнікаў паводле разнастайнасці

формаў практычна не адрозніваецца ад аналагічнай з'явы ў тлумачальнай тэрмінаграфіі (рысунак).

Рысунак. – Тыпы характарызатараў у беларускіх рэестравых слоўніках лінгвістычных тэрмінаў

Відавочна, што перад тэарэтычнай тэрмінаграфіяй увогуле і перад беларускай тэрмінаграфіяй у прыватнасці стаіць задача распрацоўкі ўніфікаваных дэфініцый, прыдатных для апісання значных аб'ёмаў тэрміналагічных адзінак.

Наяўнасць элементаў семантызацыі ў структуры слоўнікавых артыкулаў не дазваляе ігнараваць слоўнікі-рэестры і адназначна кваліфікаваць іх як літаратуру тэхнічна-дапаможнага характару. Рэестравая тэрмінаграфія увогуле і праектыўная тэрмінаграфія ў прыватнасці ў сваім спецыфічным фармаце адлюстроўвае тэндэнцыі, характэрныя для ўсёй лексікаграфічнай дзейнасці, і для цэлай эпохі з'яўляецца маркерам сацыяльнай значнасці пэўных навуковых паняццяў і кірункаў.

КРЫНІЦЫ ДАСЛЕДАВАННЯ

СМПА-1984 – Слоўнік «Мовазнаўства»: для 2-га выдання «Беларускай Савецкай Энцыклапедыі»: праект для абмеркавання / Беларус. Савец. Энцыкл. імя П. Броўкі; адк. за вып. В. С. Семенякоў. – Мінск : Беларус. Савец. Энцыкл. імя П. Броўкі, 1984. – 52 с.

Старычонок – *Старычонок, В. Д.* Беларуская мова. Школьны слоўнік-даведнік / В. Д. Старычонок. – Мінск : Інтэрпрэссэрвіс, 2002. – 367 с.

Юрэвіч – *Юрэвіч, А. Л.* Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / А. Л. Юрэвіч. – Мінск : Выд-ва Міністэрства вышэйшай, сярэдняй спецыяльнай і прафесіянальнай адукацыі БССР, 1962. – 246 с.

ЛІТАРАТУРА

- ISO 704:2000(E). Terminology Work – Principles and Methods. – Geneva : ISO, 2009. – 65 p.
- Сучасная беларуская літаратурная мова : вучэбны дапаможнік / Д. В. Дзятко [і інш.]; пад рэд. Д. В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. (дад.). – Мінск : Вышэйшая школа, 2020. – 590 с.

REFERENCES

- ISO 704:2000(E). Terminology Work – Principles and Methods. – Geneva : ISO, 2009. – 65 p.
- Suchasnaya belaruskaya litaraturnaya mova : vuchebny dapamozhnik / D. V. Dzyatko [i insh.]; pad red. D. V. Dzyatko. – 2-e vyd., papr. i dap. (dad.). – Minsk : Vyshejschaya shkola, 2020. – 590 s.